

УДК 94 (470) (=411.16):070] «1914/1917»

© Олександр Безаров* (Чернівці)

ВИСВІТЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ «КИЄВЛЯНИН»

Проаналізовано публікації у відомому консервативному виданні Російської імперії з приводу єврейського питання упродовж 22 липня 1914 р. — 1 березня 1917 року. Доведено, що єврейська проблематика, особливо єврейське питання, були актуальними темами на шпальтах щоденного часопису. Зазначено, що власне єврейське питання стало окремим предметом для політичних і філософських міркувань редактора «Киевлянина», депутата IV Державної думи В. В. Шульгіна, які, на думку автора статті, не вирізнялися стрункiстю ідей. З одного боку, лiдер «прогресивних нацiоналiстiв» у Державній думі виступав за емансипацію російських євреїв, але з другого — вважав її «милістю росіян». В. В. Шульгін справедливо критикував самодержавство за непослідовність у політиці з єврейського питання, але водночас був не впевнений у тому, що росіяни «втримають рівноправність євреїв». Проте, незважаючи на деякі розбіжності у поглядах консерваторів на єврейське питання, що пов'язувалися із подіями Першої світової війни, «Киевлянин» навіть в останні роки існування монархії Романових залишався впливовим консервативним часописом, на шпальтах якого проблема рівноправності євреїв розглядалася крізь призму «російського питання», а саме, питання про місце та роль росіян у повоєнній Російській державі.

Ключові слова: євреї, єврейське питання, Перша світова війна, Російська імперія, В. В. Шульгін, А. І. Савенко, прогресивні націоналісти.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

COVERAGE OF THE JEWISH QUESTION IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE FIRST WORLD WAR IN THE COLUMNS OF THE NEWSPAPER «KIEVLYANIN»

Abstract. The First World War became a fateful ordeal for all peoples of the multinational Russian Empire, first of all, for the six million Jewish people, whose representatives found themselves in the role of hostages in their own country. The Jewish question, which the Russian autocracy tried to resolve in previous decades, became extremely acute during the war years. The Romanovs' policy of state anti-Semitism turned out to be a strategic problem for the Russian government, which sought to overcome the consequences of the economic, social and political crisis that engulfed Russia already in the first year of the war. The «Fight for the Jews' Rights» unfolded with renewed vigor in the columns of the leading publications of the Russian Empire, among which the prominent place belonged to «Kievlyanin», which was an influential «literary and political periodical of the South-Western region» of the Russian Empire edited by V.V. Shulgin.

There were analyzed 106 news reports and editorials about the situation of the Russian Empire Jews from July 22, 1914 to March 1, 1917. It has been proven that Jewish issues, especially the Jewish question, were topical in the columns of the daily newspaper. In particular, materials were published about the Jews' «economic damage», for example, that they were to blame for the shortage of cars at the stations of the South-Western Railway; about the abuse of Jewish doctors and pharmacists; about monopolization of sugar and coal supply by «Jewish» banks and syndicates; about the decision of the British government regarding Russian Jewish emigrants who evaded military service; about the stay of Jewish hostages from the territories of Austria-Hungary occupied by the Russian Empire, including former Chernivtsi burgomaster S. Weisselberger, in the Narym region; about Jewish refugees in Moscow; on the preparation of a new circular of the Ministry of Internal Affairs, according to which some restrictions for Jewish entrepreneurs were allegedly abolished, etc.

The conclusions state that the Jewish question itself became a separate subject for V.V. Shulgin's political and philosophical considerations, which, according to the author of the article, were not distinguished by the coherence of ideas.

¹ д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/0000-0002-8467-0647
e-mail: alex.bezarov@gmail.com

On the one hand, the leader of the «progressive nationalists» in the State Duma advocated the emancipation of Russian Jews, but on the other hand, he considered it a «mercy of the Russians». V.V. Shulgin rightly criticized the autocracy for inconsistency in its policy on the Jewish question, but at the same time he was not sure that the Russians would «endure the equality of the Jews». However, despite some differences in the views of the Russian conservatives on the Jewish question, which were connected with the events of the First World War, and even in the last years of the existence of the Romanov monarchy, «Kievlyanin» remained an influential conservative magazine, in the columns of which the problem of Jewish equality was considered through the prism of the «Russian question», namely, the question of the place and role of Russians in the post-war Russian state.

Keywords: Jews, Jewish question, the First World War, Russian Empire, V.V. Shulgin, A. I. Savenko, Progressive Nationalists.

Постановка проблеми. Перша світова війна стала доленосним випробуванням для всіх народів багатонаціональної Російської імперії, передусім для шестимільйонного єврейського народу, представники якого опинилися у ролі заручника у власній країні. Єврейське питання, яке російське самодержавство намагалося розв'язати у попередні десятиліття, у роки війни вкрай загострилося. Політика державного антисемітизму Романових виявилася стратегічною проблемою для російського уряду, який прагнув подолати наслідки економічної, соціальної та політичної кризи, що охопила Росію вже у перший рік війни. «Боротьба за права євреїв» із новою силою розгорнулася на шпальтах провідних видань Російської імперії, серед яких чільне місце посідав «*Киевлянин*».

Відомо, що «*Киевлянин*» був впливовим «літературним і політичним часописом Південно-Західного краю» Російської імперії. Видання, яке засновано у 1864 р. професором історії Київського університету В. Я. Шульгіним, видавалося тричі на тиждень, а після того як у 1879 р. його редактором-видавцем став відомий публіцист, економіст, професор Київського університету, політичний і державний діяч Російської імперії Д. І. Піхно — щоденно. Після смерті Д. І. Піхно у 1913 р. часопис очолили його діти — П. В. Шульгіна (Могилевська) і В. В. Шульгін, котрий разом із К. Смаковським редагував видання, яке офіційно не було органом жодної політичної партії або групи, хоча й видавалося за кошти Київського осередку Загальноросійського національного союзу. Журналісти і публіцисти «*Киевлянина*» належали до Київського клубу російських націоналістів («*Клуб русских националистов города Киева*»), які у 1915 р. у Державній думі створили фракцію «прогресивних націоналістів». У серпні т. р. у лавах російських націоналістів відбувся організаційний розкол, унаслідок якого збереження контролю над виданням стало ключовим важелем у політичній боротьбі В. В. Шульгіна одразу на трьох фронтах — проти крайніх націоналістів, уряду та ультралівих¹.

Очевидно, що В. В. Шульгін був переконаним російським націоналістом, однак його погляди з єврейського питання не завжди були антисемітськими. Власне як редактор «*Киевлянина*» він виявляв певну стриманість стосовно євреїв (і навіть ставав на їхній захист, наприклад, у «справі Бейліса»), яка дивувала його політичних опонентів як справа, так і зліва. Зрештою, як відомо, на початку 1917 р. В. В. Шульгін опинився в опозиції й до самодержавства. На нашу думку, проблема полягала у тому, що свою неоднозначну позицію з єврейського питання, зокрема у роки Першої світової війни, колишній редактор «*Киевлянина*» обґрунтував лише у 1929 р. в еміграції². Стисло її можна сформулювати словами самого В. В. Шульгіна, котрий зазначав, що «він став антисемітом на останньому курсі університету» (у 1899 р.), але у наступні роки виступав проти євреїв тільки тоді, коли вони були проти Росії...»³.

З нашої точки зору, варто простежити вплив Першої світової війни на характер публікацій «*Киевлянина*» з єврейського питання, еволюцію антисемітизму її редактора та визначити їх відповідність ідеям консерватизму.

Аналіз останніх наукових публікацій з проблеми, що досліджується, виявив недостатню увагу сучасних дослідників стосовно зазначеної теми. Більшість публікацій мають загальний характер, дотично висвітлюють проблему, хоча й вирізняються глибиною авторського пошуку і відповідними йому висновками. Так, наприклад, український історик Р. Р. Куцик зазначав, що «*Киевлянин*» залишався у роки Першої світової війни «форпостом російської правої преси — органом національно-монархічного напрямку», але не був масовим часописом, адже значно поступався щоденному виданню «*Киевская мысль*»⁴. Українська дослідниця А. Ісаєва спробувала узагальнити публіцистику «*Киевлянина*» у 1914–1917 рр., яка відображала події Першої світової війни⁵. Проте, на наш погляд, авторка недооцінила значення відомого часопису у висвітленні становища єврейського населення, єврейської проблематики загалом. За словами А. Ісаєвої, «євреї, які склали вагому частку мешканців Галичини та Закарпаття і в значних кількостях — біженців, не згадуються на шпальтах

взагалі. Дуже рідко до «*Киевлянина*» проникають євреї-співвітчизники в ролі дійових осіб інцидентів, але ніколи як герої спеціальних тематичних повідомлень. І тут редакція проявляє високу мовну чутливість: є нейтральні «*евреи*», а є ненадійні «*жиды*»⁶. Наведена теза дослідниці, з нашої точки зору, є дискусійною, а отже, потребує певного уточнення.

Цікавими виявилися дослідження російських істориків, які ґрунтовно проаналізували політичну еволюцію правоконсервативних груп і партії та їхніх друкованих органів у роки Першої світової війни, у тому числі ставлення монархістів до єврейського питання⁷. Однак автори навіть не згадали про місце та роль відомого російського консерватора В. В. Шульгіна у процесах переосмислення єврейського питання на шпальтах правоконсервативних видань у 1914–1916 роках.

Очевидно, що політичні погляди редактора «*Киевлянина*» визначали його позицію з єврейського питання, яка, натомість, не завжди була послідовною та зрозумілою для інших представників консервативного табору. Так, наприклад, 27 вересня 1913 р. В. В. Шульгін несподівано для всіх учасників «справи Бейліса» виступив проти «ритуального наклепу» у звинуваченнях проти євреїв і закликав суд винести справедливий вирок. Публікація у «*Киевлянине*» на захист євреїв настільки приголомшила російських консерваторів, що вони були змушені запідозрити його видавця у тому, що він, мовляв, продався «цукровому королю» Києва, поважному єврейському підприємцю і меценату Л. І. Бродському, котрий нібито свого часу також давав гроші Д. І. Піхно⁸. Проте, на думку сучасних дослідників, В. В. Шульгін залишався ідейним антисемітом. Він розумів, що резонансна справа стане брудною плямою на тілі російської монархії, прихильником якої він завжди був⁹. В. В. Шульгін виступав проти політизації євреїв, проти того, аби, за його словами, «їхні облудливі методи» вирішення справ були прикладом для наслідування російськими політиками. На його думку, усі євреї були спритними ділками, а тому їхнє місце у торгівлі, а не у політиці¹⁰.

Метою статті є аналіз змісту і характеру публікацій у «*Киевлянине*» упродовж Першої світової війни (до Лютневої революції), які відображали позицію редакції часопису з єврейського питання, а також висвітлювали політичне, соціальне та економічне становище єврейського народу Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Загалом проаналізовано публікації за період з 22 липня 1914 р. по 1 березня 1917 р., виявлено 106 інформаційних повідомлень та редакційних статей з приводу становища євреїв Російської імперії у роки війни. Цікаво, що найбільша кількість публікацій з єврейської проблематики припадала на 1915 р. (57), але у відносному значенні висока інтенсивність публікацій спостерігалася у зазначений період 1917 року. Кількість редакційних або авторських статей стосовно власне єврейського питання значно поступалася кількості повідомлень суто інформаційного характеру. Бурхлива динаміка подій та явищ війни змушувала публіцистів «*Киевлянина*» своєчасно, почасти миттєво, реагувати на них.

Варто зауважити, що єврейське населення Російської імперії із розумінням зустріло звістку про початок світової війни та іще напередодні війни виявило свій імперський патріотизм, що було відображено й на шпальтах «*Киевлянина*», редакція якого піднесено привітала патріотичну маніфестацію євреїв Києва, у тому числі й караїмів¹¹, що відбулася 22 липня 1914 р. разом із православними у центрі міста¹². 25 липня т. р. в Одесі відбулася масова демонстрація місцевих євреїв із патріотичними закликами до командувача військ¹³. «Іще вчора, — зазначалося у передовій статті, — ці люди завзято ворогували одне з одним, євреї закидали росіянам звинувачення у тому, що їх душать та переслідують, а російські «гнобителі» самі відчували себе у становищі гнаних, звинувачували євреїв у тому, що вони відбирають у них шмат хліба, якого у них самих замало»¹⁴. Натомість редакція часопису з оптимізмом дивилася у майбутнє російсько-єврейських відносин. Євреїв і росіян, мовляв, повинна примирити грізна фігура «янгола Зла», що насувався із Заходу (Німеччина), якому протистояв «янгол Добра» (Росія), який зійшов на землю, аби «присмирити пиху залізного колоса». У цьому епічному двобої у природний спосіб розв'яжеться єврейське питання, бо усі народи Росії зрештою пробачать колишні образи та об'єднаються поміж собою заради перемоги над «янголом Зла»¹⁵. У вересні 1914 р. начальник штабу Верховного головнокомандувача російської армії генерал М. М. Янушкевич надіслав рабину Києва А. Б. Гуревичу телеграму зі словами вдячності від імені російського командування за молитви членів єврейської громади і допомогу пораненим¹⁶.

Здавалося, що задекларована на початку війни політична лояльність російських євреїв відіграє позитивну роль у процесі розв'язання єврейського питання, а героїзм єврейських військовослужбовців у лавах російської армії на фронті мав засвідчити про патріотизм і відданість Романовим.

Проте восени 1914 р. ситуація різко змінилася. Внаслідок успішного наступу російських військ, австрійські Чернівці та Львів опинилися в окупації. Ті з місцевих євреїв, які не встигли або не змогли втекти до внутрішніх провінцій Австрії, виявили неприховану ворожість до російської окупаційної адміністрації та російської армії. За повідомленням «*Киевлянина*», 14 вересня 1914 р. у Львові місцеві євреї навіть вдалися до зухвалого збройного опору росіянам¹⁷. Водночас «*Киевлянин*» оприлюднив факти «підступності» усіх австрійських євреїв, які намагалися зашкодити російському командуванню. Наприклад, вони нібито навмисно поширювали чутки про наближення австрійських військ до Львова, Золочева і Тернополя, про катастрофічні втрати російської армії, а також продавали російським солдатам горілку (в Російській імперії від самого початку війни було запроваджено «сухий закон»), видавали австрійцям за винагороду лояльних російській владі місцевих жителів, вдавалися до махінацій із розмінною монетою тощо¹⁸. Символічним виявився наведений київським часописом епізод про «жвавого єврейчика», котрий у перші дні війни публічно глузував з російських військовополонених на вулицях Львова¹⁹.

У жовтні 1914 р. «*Киевлянин*» уперше після початку війни висловився з приводу єврейського питання. На думку депутата IV Державної думи, голови Київського клубу російських націоналістів А. І. Савенка, основною причиною усіх бід і негараздів єврейського народу була його маніакальна віра у свою вибраність. За словами автора, євреї «збожеволіли» від ідеї вибраності, яка унеможливила процес їхнього «мирного співіснування» з іншими народами. «Євреї міцно встали на позицію абсолютного заперечення міжнародного права і моралі». Ба більше, зазначав А. І. Савенко, вони уподібнилися «германцям», які знищують мирних людей. Так само і біблійні євреї із звірячою жорстокістю вбивали неєвреїв, адже були впевнені у тому, що у такий спосіб прославляють Ізраїль²⁰.

А. І. Савенко, очевидно, був добре знайомий із галицькими москвофілами, зокрема із депутатом Галицького крайового сейму В. Ф. Дудикевичем, декілька разів був у Львові, а отже, повідомляв читачам «*Киевлянина*» про суспільні настрої у «звільненому від австрійського панування російському місті». Крім поляків і «мазепинців» (українці, які були лояльними до Габсбургів), головною загрозою для «російської справи» у Львові були місцеві євреї, за наклепами яких «вішали, катували і розстрілювали сотні й тисячі» прихильників Росії²¹. Однак, зауважував А. І. Савенко, євреї були більш стриманими у своїй ворожості до росіян, аніж «мазепинці»²².

На наш погляд, відомий київський публіцист і політичний діяч у своїй останній тезі, мабуть, злукавив, адже, наприклад, В. Ф. Дудикевич узагалі вважав євреїв підступними ворогами російської державності та відмовляв їм у громадянських правах²³. Крім цього, А. І. Савенко не міг не знати, що Військовий генерал-губернатор Галичини граф Г. О. Бобринський підтримував політику антисемітизму, зокрема на Буковині, звідки наприкінці 1914 р. Чернівецьким губернатором С. Д. Єврейновим було депортовано до Росії, за нашими підрахунками, близько ста «нелояльних» євреїв, у тому числі колишнього Чернівецького бургомистра С. Вайссельбергера²⁴. На початку 1915 р. «*Киевлянин*» повідомив своїм читачам про місцеперебування С. Вайссельбергера та інших «поважних австрійських заручників» з Буковини, яких незабаром заслали до північних повітів Наримського краю²⁵.

У 1915 р. у Російській імперії розпочалася економічна криза, що пов'язувалася передусім із проблемами в управлінні російською залізницею, яка виявилася непідготовленою до функціонування у надзвичайних умовах воєнного часу. Загострилася продовольча криза, в країні відчувався дефіцит цукру. Уряд намагався вирішити ці проблеми, але, як виявилось, навіть у розв'язанні суто економічних питань він не зміг позбавитися упередженого ставлення до єврейських підприємців, на що власне звернув увагу своїх читачів «*Киевлянин*» у редакційній статті із відповідною назвою²⁶. Зокрема, йшлося про те, що Рада міністрів на клопотання Товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів про надання йому права оренди землі для вирощування цукрового буряку у Подільській і Бессарабській губерніях, фактично заборонила євреям обіймати керівні посади у правлінні зазначеного Товариства. Члени правління були здивовані таким урядовим рішенням і звернулися до міністерства торгівлі та промисловості із відповідною заявою, в якій висловили свою стурбованість з приводу заборони євреям управляти справами компанії. Виявилось, що одним із директорів Товариства був Л. І. Бродський. Із цього приводу до редакції «*Киевлянина*» надійшов лист, в якому автор застерігав урядовців про «підступну коаліцію євреїв і німців» у російській цукровій промисловості, а також про те, що, мовляв, Л. І. Бродський (автор листа не назвав його прізвища, але з тексту випливало, що йшлося саме про цього відомого єврейського підприємця) був головою військово-промислового комітету Києва, що нібито дозволило йому спекулювати земельними угіддями або ж навіть розпродавати їх іноземцям від імені

«добросердної Росії»²⁷. Зрештою, цукроварам вдалося подолати бюрократичну тяганину в уряді і клопотання було задоволене, але редакція «*Киевлянина*» вкотре зауважила про небезпеку «російським господарським інтересам» від оренди землі євреями...²⁸. Очевидно, що урядовці пішли на деякі поступки підприємцям у сфері статутних зобов'язань їхніх компаній, але голоувати у радах директорів товариств цукроварів євреям заборонялося²⁹.

На шпальтах «*Киевлянина*» періодично публікувалися матеріали про «економічне шкідництво» євреїв, наприклад, про те, що вони були винні у дефіциті вагонів на станціях Південно-Західної залізниці³⁰; про зловживання єврейських лікарів і аптекарів³¹; про монополізацію «єврейськими» банками і синдикатами сфери постачання цукру та вугілля³² тощо.

Проте київський часопис найбільшу увагу звертав на процеси обговорення єврейського питання, зокрема на проблему скасування смуги осілості євреїв, що тривали у «закритому режимі» в уряді у серпні 1915 року. Так, редакція «*Киевлянина*» вже 10 серпня зазначила про безглуздість розгляду проблеми смуги осілості, якої, в її первісному значенні, на думку видання, вже давно не існувало³³. З іншого боку, зазначав «*Киевлянин*», «навіть ті залишки обмежень, що залишилися у цій примарній смузі, не досягли мети, завдають шкоди, тобто розбещують поліцію та адміністрацію тих місцевостей, що не належать до смуги осілості»³⁴. За таких обставин Південно-Західний край мав би перекласти «насильницьке ярмо смуги осілості євреїв» на плечі тих губерній, які його не відчували. Однак застереження виявилися зайвими, адже через декілька днів редакції стало відомо про особливі розпорядження уряду стосовно окремих місцевостей смуги осілості, які потрапили до зони можливої окупації ворога. Натомість на законодавчому рівні жодних змін з приводу фактичного існування смуги осілості, за інформацією кореспондентів часопису, нібито не передбачалося³⁵. Така інформація підтвердилася, коли 15 серпня 1915 р. стало відомо про циркуляр міністра внутрішніх справ князя М. Б. Щербатова, за яким євреям дозволялося жити скрізь на території Російської імперії, за винятком Москви і Петрограда, Облесті Війська Донського, а також місць відпочинку царської родини та місцевостей, що визнавалися військовим командуванням як безумовно забороненими для проживання³⁶.

Цікаво, що військова адміністрація Києва скептично поставилася до «циркуляра Щербатова», а її очільник прямо заявив про «недоцільність» його виконання, адже це, мовляв, призведе до перенасичення Києва «новими» євреями...³⁷. За наказом Головного начальника Київського військового округу, новоприбулі до Києва євреї повинні подати відповідну заяву про те, що вони планували залишитися на постійному проживанні у місті. За відсутності письмового звернення таких євреїв мали негайно виселити з Києва³⁸. За повідомленнями «*Киевлянина*», цей наказ викликав справжній ажіотаж серед київських євреїв, які поквапилися легалізувати своє перебування у місті³⁹.

Після створення 25 серпня 1915 р. у Державній думі Прогресивного блоку, до складу якого, крім октябристів і кадетів, увійшли праві групи («прогресивні націоналісти») на чолі з В. В. Шульгіним, позиція його видання з єврейського питання змінилася. «*Киевлянин*» опублікував доповідь свого редактора у Державній думі від 28 серпня 1915 р., в якій В. В. Шульгін, зокрема, визнав єврейське питання найболючішим питанням у Російській імперії. На думку лідера «прогресивних націоналістів», рівноправність євреїв можлива лише за умови національної згуртованості російського народу, щоби він «витримав єврейську рівноправність», «витримала Росія»⁴⁰. З точки зору В. В. Шульгіна, нерівноправність євреїв була «надзвичайно важким ланцюгом» не тільки для євреїв, але й для росіян, бо нерівноправність перших поставала «презумпцією слабкості» останніх. У політиці з єврейського питання необхідно прямувати паралельним курсом доти, доки економічна міць росіян не дозволить їм подарувати євреям бажану рівноправність... Водночас В. В. Шульгін зауважив, що скасування смуги осілості не було здобутком ані перших, ані других. Вона скасована обставинами війни, а отже, «тут немає про що балакати». Натомість він висловив сподівання, що «взагалі з єврейського питання варто спробувати, подивитися, що із цього вийде...»⁴¹.

Восени 1915 р. публікації з єврейської проблематики стали більш виваженими, позбавленими від зайвої емоційності та політизації. Наприклад, 13 вересня 1915 р. А. І. Савенко виступив проти «бюрократичного режиму та його прислужників, які привели нашу батьківщину на край прірви»⁴². Серед прислужників режиму він, очевидно, мав на увазі російських крайніх націоналістів, які раптом, за словами київського публіциста, «викрили» його «єврейське походження». А. І. Савенко, котрий був етнічним українцем з Полтавщини, у свою чергу закидав правоконсервативним виданням, передусім на адресу «*Земщины*», звинувачення у тому, що вони, мовляв, дотримуються псевдопатріотизму замість того, щоби об'єднатися з лібералами у часи суворого випробовування війни... Ми мусимо, зауважував А. І. Савенко, переглянути національне питання, «адже неможливо, щоби 55 млн.

іногородців, які проливають кров на війні за свою російську батьківщину, залишалися у становищі пасинків цієї вітчизни»⁴³. У листопаді 1915 р. А. І. Савенко закликав не розпалювати пристрасті навколо «жидів», підтримати уряд заради перемоги у війні, після якої, за словами «прогресивного націоналіста», «країна стане на шлях поступу, права і свободи...»⁴⁴. Щоправда, автор уникнув ключового питання про те, чи отримають російські євреї рівноправність після перемоги і власне якою ціною, та обмежився вельми розпливчастим висновком, що історія вже винесла свій вирок стосовно єврейського народу⁴⁵.

Очевидно, що політичні дискусії з єврейського питання загрожували похитнути крихкий баланс всередині Прогресивного блоку, а тому В. В. Шульгін та його видання намагалися приборкати або принаймні надто не роздмухувати давню суспільну полеміку навколо єврейської рівноправності. Проте звинувачення учасників Прогресивного блоку з боку російських консерваторів у тому, що вони, мовляв, запродалися «жидам», які хотіли занепасти Росію, змушували редакцію «*Киевлянина*» якось відреагувати, аби підтримати реноме впливового націоналістичного видання. На початку грудня 1915 р. часопис висловив обурення з приводу того, що «заможні єврейські банкіри із значними домішками німців у союзі із поважними російськими авантюристами у буквальному сенсі грабують Росію»⁴⁶. Редакція викривала російських підприємців, які торгували вугіллям, у брехні та цинізмі, адже, на думку автора редакційної статті, вони приховали за політичними гаслами про «єврейську загрозу» свій зиск від співпраці з єврейськими банками. «Нехай вони знають, — звертався до російських промисловців «*Киевлянин*», — що ті, хто зараз продає свою Росію, у тисячу разів є гіршими за євреїв, які її купують»⁴⁷.

Варто зауважити, що політичний антисемітизм російських консерваторів у 1915 р. зазнав деяких змін. Від часів «визвольного руху» праві вважали головними ворогами Росії євреїв і тих російських політиків, які виступали від їхнього імені. Підкуплені за єврейські гроші вони, мовляв, прагнули обмежити самодержавство з метою пригноблення російського народу. Проте згодом, коли російська буржуазія перетворилася на самостійну опозиційну силу, вона разом із євреями уособлювала єдине «суспільне зло» в ідеології консерваторів. Власне «буржуї» виявилися безумовними ворогами традиційних цінностей російського суспільства. Восени 1915 р. об'єктом для гострої критики на шпальтах правоконсервативної преси була уся російська буржуазія, яка, на думку монархістів, стала двигуном в єдиному механізмі «всесвітньої змови єврейства» не лише проти російського самодержавства, але й проти інших європейських монархій⁴⁸. Можна припустити, що національний (расовий) чинник у політичній доктрині російських консерваторів поступився місцем антибуржуазній риториці. Російські капіталісти більше не вважалися невинними особами, яких спокусили підступні єврейські шахраї заради визиску народних коштів, але натомість поставали свідомими опозиціонерами самодержавного режиму, співучасниками «антиросійської змови». У часописі В. В. Шульгіна «російський буржуй» перетворився на злодія, «чужинця» у власній країні, на того ж такі «жида»...

З іншого боку, В. В. Шульгін не міг зовсім проігнорувати негативну реакцію широкої російської громадськості на прояви державного антисемітизму і факти відвертого знуцання над мирним єврейським населенням прифронтових районів у 1915 р. з боку російського командування.

У другій половині 1915 р. П. М. Мілюковим, М. Горьким, Л. М. Андрєєвим, Ф. К. Сологубом, В. Г. Короленком та іншими провідними російськими політичними і громадськими діячами, письменниками, драматургами, філософами (загалом понад двісті осіб) створено Російське товариство з вивчення єврейського життя та культури з метою боротьби проти явищ антисемітизму та юдофобії. Очолив Товариство відомий російський історик і колишній міністр освіти, обергофмейстер Двору Його Імператорської Величності І. І. Толстой. Восени 1915 р. Товариство опублікувало літературну збірку «*Щит*» з єврейського питання, в якій переконливо відкидалися усі звинувачення антисемітів на адресу євреїв. Ліберальні кола російської громадськості закликали до безумовної рівноправності єврейського народу.

Наприкінці 1915 р. «*Киевлянин*» відреагував на діяльність зазначеного Товариства відповідною статтею⁴⁹, автор якої вважав сам факт заснування такого товариства в умовах воєнного часу «несвоєчасною і нетактовною справою». Натомість перед читачами розгорталася філософська концепція єврейського питання, в якій «доля єврейського народу видається найбільш яскравим та очевидним прикладом тієї суворой причинності, законності та зв'язку, яка управляє світом»⁵⁰. Євреї, мовляв, приречені на переслідування, адже через свою погорду вони втратили національний ґрунт, історичну батьківщину, натомість укорінилися на іншому ґрунті — золоті, за допомогою якого Сатана зваблював тих, хто зрадив заповіді Бога. Між християнськими народами і євреями

розверзалася глибока історична прірва, яку можна подолати, адже між поняттями «єврейство» та «євреї» існує різниця. Якщо з-поміж останніх можна знайти чимало «сумлінних робітників, батьків і матерів», то в єврействі приховані усі вади євреїв як «христопродавців». Щоправда, емансипація євреїв можлива, але винятково як милість вдячних християн, які досягли рівня цивілізованого народу. Проте емансипація не здатна спокутати прокляття «христопродавців», тобто подолати в євреях їхнє єврейство, а тому «ми можемо лише співчувати євреям, які страждають через своє єврейство...». «Це страшна історична морально-етична і релігійна колізія»⁵¹.

У передноворічних номерах «*Киевлянина*» за 1915 р. також можна дізнатися про позицію депутатів Державної думи П. М. Мілюкова і В. М. Пурішкевича з єврейського питання⁵²; про діяльність одіозного видання «*Новое время*» та боротьбу його власника проти «жидівських банкірів» Петрограда, які, мовляв, намагалися прибрати до своїх рук популярний часопис⁵³, а також познайомитися із «спритним єврейським маклером», який, за словами автора відповідної статті, «нишпорив столичними салонами у пошуках влади та нових інтриг»⁵⁴.

Новий рік розпочався черговим загостренням єврейського питання. 9 січня 1916 р. виконувач обов'язки директора Департаменту поліції міністерства внутрішніх справ К. Д. Кафафов надіслав губернаторам і градоначальникам циркуляр, у якому йшлося про те, що революціонери та їхні натхненники євреї, а також прихильники Німеччини нібито намагалися дестабілізувати соціальну ситуацію в Російській імперії завдяки штучному дефіциту і дорожнечі продуктів харчування, приховуванню продовольчих товарів, розмінної монети тощо. Циркуляр К. Д. Кафафова викликав неабиякий політичний резонанс у Державній думі, частина депутатів якої вимагала від урядовців офіційних коментарів з приводу провокаційного циркуляра. Зрештою, після виступу К. Д. Кафафова у Державній думі депутатський запит відкликано, а єврейське питання, як зазначала редакція «*Киевлянина*», було ліквідовано⁵⁵. Очевидно, зазначав часопис, що роздмухування національних пристрастей, особливо збурення навколо єврейського питання, є небезпечною справою «на радість ворогам Росії»⁵⁶.

В. В. Шульгіну як учаснику Прогресивного блоку знову довелося оприлюднити свою позицію з єврейського питання, складність якого полягала у тому, як він зазначав 24 березня 1916 р., що «воно має здатність розпалювати пристрасті до тієї температури, коли спокійні та справедливі судження стають неможливими... Правий не той, хто ближче до правди, а той, хто боляче б'є»⁵⁷. Порівняно з минулорічними ідеями В. В. Шульгіна, в його міркуваннях у 1916 р., на наш погляд, з'явився новий акцент, а саме, переосмислення державної політики в єврейському питанні. Він негативно оцінив результати багаторічної практики дискримінації російських євреїв і, мабуть, уперше для себе визнав очевидний для багатьох тогочасних російських політиків факт, що саме самодержавство штовхало євреїв у революцію. Дискриміновані у правах євреї у такий спосіб ставали, як влучно висловився В. В. Шульгін, «революціонерами за встановленим законом зразком»⁵⁸. Парадоксальність єврейського питання полягала у тому, зауважував публіцист, що революційність євреїв була результатом сприяння з боку російської держави у розвитку вольових якостей євреїв, їхньої енергії, здатності боротися за своє існування. Зрештою, дискримінація євреїв у правах у певних видах діяльності призвела до їх надвисокої концентрації в інших сферах, зокрема у журналістиці, адвокатурі, торгівлі тощо. Очевидно, що росіяни програли євреям конкуренцію у «вільних професіях» з вини російської держави, яка створила для перших тепличні, а для других — надзвичайні умови, за яких боротьба за виживання була важливим і чи не єдиним мотивом для самовдосконалення євреїв. Однак за умови юридичної дискримінації єврейського народу, фактичне життя середнього та заможного класів єврейства було набагато ліпше, ніж становище тих, хто мав усі права. Звісно, що питома частка євреїв жевріла у злиднях, але деякі євреї зовсім не нагадували представників гнаного народу. Ба більше, вони «намагатимуться прибрати до своїх рук усі сфери суспільної діяльності, як тільки здобудуть рівноправність»⁵⁹. Остання теза підштовхнула В. В. Шульгіна до висновку про національний, а не юридичний характер єврейського проблеми. «Єврейству, — писав він, — треба зрозуміти, що єврейське питання існує саме по собі, а не лише як наслідок нерівноправності, що усталене російськими законами; що єврейське питання укорінене не в юридичних особливостях законів, але у фактичній різниці племен...»⁶⁰.

На думку В. В. Шульгіна, закони не здатні змінити єврейську ідентичність («психологію народу», «народну самосвідомість»), однак можуть визначити шлях, яким варто прямувати, щоби зменшити «різницю» між російським та єврейським народами, «згладити ті негативні якості обох народів, які примушують росіян і євреїв стояти на різних полюсах людської гами»⁶¹. Євреї вирізнялися вольовими якостями і нерозбірливістю у засобах, але росіяни були надто «сором'язливими,

ледащими і делікатними», а отже, нездатними протистояти небезпечному суперництву із євреями. За В. В. Шульгіним, вирішення єврейського питання — це, передусім, боротьба за подолання «слабкості етики у євреїв і слабкості волі у росіян»⁶².

У другій частині своїх роздумів з приводу єврейського питання В. В. Шульгін звернувся до спогадів про революційні події 1905–1906 років. «Немає жодного сумніву у тому, — зауважував він, — що як тоді, так і тепер уся преса належала єврейству, і відповідальність за «святу брехню», якою тоді визначалися нориви журналістики, має бути покладена на єврейство»⁶³. Навіть ганебну поразку Росії у війні проти Японії євреї намагалися перетворити на власну перемогу та завдяки революції, хоча б на уламках Росії, урвати для себе права.

Натомість сучасна війна, зазначав В. В. Шульгін, виявила зовсім іншу картину, за якої «очільники єврейства прагнуть підтримати патріотизм російських євреїв», і на цьому шляху вони безперечно досягнули певних успіхів. Щоправда, В. В. Шульгін не визнавав щирості такого патріотизму і висловив припущення, що це був лише один з інструментів для здобуття рівноправності євреїв. Водночас «темні гешефтмахери», шахраї та крадії з євреїв навряд чи колись стануть справжніми російськими патріотами, а вкупі з російськими хабарниками та зрадниками вони ставали загрозою для російської державності. Ворожість євреїв очевидна, подолати її неможливо. Однак розірвати зачароване коло єврейського питання можна, але за умови плідної співпраці «очільників єврейства» із російським народом, взаємної відповідальності за ті випробування, що випали на долю російського та єврейського народів упродовж війни. В. В. Шульгін закликав «очільників єврейства» до терпіння та витримки, мати на увазі, що і росіяни потерпали не менше за євреїв. Автор навів приклад російського селянства, доля якого, на його думку, нагадувала поневіряння євреїв. Але порівняння становища абсолютно різних народів, один із яких не мав навіть елементарних прав на вільне пересування країною, виявилось, на наш погляд, не зовсім переконливим аргументом у позиції відомого консервативного діяча.

Зрештою, В. В. Шульгін остаточно заплутався у суперечностях своєї концепції вирішення єврейської проблеми. Євреї, зауважував він у підсумку своєї статті, мають іще нам довести свою лояльність, «а ми, росіяни, повинні прокинутися від ледачої сплячки, яка заскочила нас за парканами антиєврейського законодавства»⁶⁴. Подібний підхід, на нашу думку, нагадував декларацію про наміри зрушити з мертвої точки застарілу проблему, аніж її конструктивне вирішення. Власне В. В. Шульгін цього і не приховував, адже посилався на відповідну ідеологію Прогресивного блоку, члени якого обережно заявляли лише про свій «вступ на шлях емансипації євреїв»⁶⁵.

Варто зауважити, що свою позицію з єврейського питання, яка у 1915 р. видавалася не зовсім переконливою, В. В. Шульгін уточнив уже після буремних подій 1917–1922 рр. у Росії, коли він опинився в еміграції, але продовжив гостру полеміку з приводу місця та ролі євреїв у Російській революції. Так, колишній редактор *«Киевлянина»* зауважував у 1929 р., що він був прихильником «формального союзу із єврейством», за яким російські євреї мали б публічно заявити про свою лояльність самодержавству, що протистояло Німеччині у роки війни, а самодержавство, у свою чергу, дарувало б євреям рівноправність...⁶⁶. Проте цього не сталося з різних причин, серед яких В. В. Шульгін називав недолугість російських урядовців і псевдопатріотизм російської інтелігенції, яка захищала інтереси не російського, а єврейського народу в Росії⁶⁷. З іншого боку, В. В. Шульгін не приховував свого расового антисемітизму, коли зазначав, що росіяни були надто слабкими, щоби простояти потужному тиску з боку згуртованого століттями єврейства, яке «захопило мозок російської нації» («політичну Росію») та змусило її «думати по-єврейськи»⁶⁸. Тобто емансипація євреїв Російської імперії у 1915 р., за словами В. В. Шульгіна, була неможливою через низку об'єктивних обставин, але «кредит довіри до євреїв» зберігався⁶⁹.

У травні 1916 р. єврейське питання знову опинилося у центрі уваги російських урядовців і політиків. Однак, за повідомленнями кореспондентів *«Киевлянина»*, які посилалися на слова новопризначеного міністра внутрішніх справ Б. В. Штюрмера, проблема євреїв могла бути вирішеною тільки після завершення війни⁷⁰. Також не було єдності з приводу єврейського питання у лавах Прогресивного блоку. Наприклад, кадети спробували ухвалити у Державній думі законопроект (точніше, поправку до закону) про скасування обмежень для євреїв у пакеті з іншим законопроектом (про скасування обмежень для селян з приводу їхньої державної служби). Проти такої ідеї висловився один із лідерів фракції кадетів у Державній думі В. О. Маклаков, який, зокрема, зауважив, що з політичної точки зору єврейське питання варто розглядати окремо від селянського, адже вони є різними проблемами. Після бурхливих дебатів відносна більшість членів фракції кадетів підтримали

«єврейську поправку» (скасування правової норми, яка забороняла євреям посідати державні посади), що у свою чергу викликало нерозуміння з боку інших учасників фракції⁷¹.

Державна дума відхилила запропоновані кадетами законопроекти, у тому числі «єврейську поправку», за яку проголосували тільки трудовики, соціал-демократи і частина кадетів. Серед тих, хто ухилився від голосування, виявився член фракції кадетів і «адвокат євреїв» у російському парламенті Ф. І. Родичев. Редакція «*Киевлянина*» не приховувала свого задоволення від провального голосування в Думі та зауважила, що шанси «єврейської поправки», яка не змогла об'єднати навколо себе всю кадетську фракцію, були примарними, але відображали чиєсь бажання сплатити євреям давній борг (автор статті вочевидь натякав на лідерів лівих фракцій)⁷².

Крім зазначених публікацій, у 1916 р. на шпальтах часопису періодично висвітлювалися новини, які стосувалися єврейського питання. Наприклад, це повідомлення про рішення англійського уряду з приводу російських євреїв-емігрантів, які ухилилися від військової служби⁷³ (зокрема, «*Киевлянин*» зауважив про вельми болючу проблему для російських євреїв, які виїхали до Великої Британії, рятуючись від переслідування на батьківщині, а таких у 1916 р. виявилось 200 тис. осіб, з яких 30 тис. були чоловіками призовного віку. Щоправда, не всіх їх можна було мобілізувати до англійського війська, адже вони мали статус біженців або політичних вигнанців. За повідомленням «*Киевлянина*», у серпні 1916 р. у Палаті лордів точилися гострі дискусії про те, кого саме вважати єврейським біженцем з Росії, і чи насправді їхнє повернення на батьківщину було небезпечним. Зрештою, близько 4 тис. єврейських емігрантів з Росії вступили на військову службу в Англії, кілька тисяч втекли до Ірландії, а 3,5 тис. осіб повернулися до Росії, але вже після повалення самодержавства⁷⁴); про судову справу з приводу єврейського погрому, який відбувся 25 серпня 1915 р. у селищі Верхній Ташлик Гайсинського повіту Подільської губернії⁷⁵; про євреїв-біженців у Москві⁷⁶ та про підготовку нового циркуляра міністерства внутрішніх справ, за яким нібито скасовувалися деякі обмеження для єврейських підприємців⁷⁷.

В останні місяці існування монархії у публічному просторі Російської імперії дискусії з приводу єврейського питання помітно поживалися на тлі поширення різноманітних чуток про нібито готовність російського уряду надати євреям безумовну рівноправність. Так, вже у перші дні нового 1917 р. «*Киевлянин*» посилався на публікації ліберальних видань, які цитували міністра внутрішніх справ О. Д. Протопопова про необхідність остаточного скасування смуги осілости⁷⁸. Проте, як з'ясували політичні оглядачі київського часопису, позиції О. Д. Протопопова в уряді були надто хиткими, аби він зміг вплинути на розв'язання єврейського питання в країні⁷⁹. Незважаючи на підтримку «у вищих сферах влади», зазначав «*Киевлянин*» у лютому 1917 р., «проект Протопопова» зустрів сильну опозицію у правих колах Державної ради⁸⁰. Водночас на шпальтах видання почастишали повідомлення про деяку лібералізацію у політиці стосовно єврейського населення на початку 1917 року. Наприклад, цікавими виявилися новини про затвердження міністром народної освіти М. К. Кульчицьким двох єврейських викладачів історико-філологічного та юридичного факультетів Петроградського і Московського університетів на посаді приват-доцентів відповідно⁸¹. Крім цього, заслуговують на увагу повідомлення про звернення столичного рабина до міністерства народної освіти зі скаргою на місцевих попечителів навчальних округів, які, мовляв, дозволяли єврейським учням і вчителям упродовж вивчення Біблії і молитов «не покривати голову», що, на думку Петроградського рабина, «образало релігійні почуття дітей і батьків»⁸²; про запровадження відповідних поправок до проектів Міського статуту та Статуту про паспорти, за якими євреям дозволялося бути гласними міських дум, а паспорти взагалі скасовувалися, у тому числі для євреїв⁸³; про відстрочку від мобілізації для фармацевтів-євреїв⁸⁴ та про дозвіл єврейським медичним працівникам проживати у столицях⁸⁵. Натомість зустрічалися дивні повідомлення, зокрема про колишнього слідчого у «справі Бейліса», товариша прокурора Київського окружного суду О. О. Карбовського, котрий чомусь поцупив книжки Кабали і Талмуду⁸⁶.

Висновки. Отже, у роки Першої світової війни єврейське питання в Російській імперії залишалося актуальною темою, що висвітлювалася на шпальтах провідного київського часопису. За нашими спостереженнями, упродовж періоду, що досліджувався, часопис щотижня так чи інакше звертався до єврейської проблематики, а щомісяця намагався проаналізувати події, які відображали становище російських євреїв у 1914 — на початку 1917 року. Власне єврейське питання було окремим предметом для політичних і філософських міркувань В. В. Шульгіна, які, щоправда, не вирізнялися логічною стрункістю ідей. З одного боку, редактор «*Киевлянина*» нібито виступав за емансипацію російських євреїв, але з другого — вважав її «милістю росіян». Він справедливо критикував самодержавство за непослідовність у політиці з єврейського питання, але водночас був не впевнений

у тому, що росіяни, за його словами, «витримають рівноправність євреїв». В. В. Шульгін дотримувався ідеї расового антисемітизму, однак з єврейського питання в Російській імперії виявляв політичну гнучкість і готовність до компромісів з євреями. Щоправда, у подібні компроміси, особливо напередодні Лютневої революції, уже мало хто вірив. Очевидно, що за відсутності усталених традицій громадянського суспільства і правової держави в Російській імперії, внаслідок воєнних поразок, російсько-єврейська буржуазія виявила здатність консолідувати опозиційні сили, похитнути самодержавство. Це непокоїло російських консерваторів, які підозрювали усіх євреїв в організації заколоту проти Російської держави, яка у 1916 р. опинилася у глибокій політичній кризі. Водночас ворожість австрійських євреїв в окупованих Росією Галичині та Буковині змусила публіцистів київського часопису переглянути свої оптимістичні думки з приводу лояльності євреїв Російської імперії на початку війни. Проте, незважаючи на певні розбіжності у поглядах консерваторів на єврейське питання, «Киевлянин» навіть в останні роки існування монархії Романових залишався впливовим консервативним виданням, на шпальтах якого проблема євреїв розглядалася крізь призму «російського питання», а саме, питання про місце та роль росіян у повоєнній Російській державі.

- ¹ А. Глушков, *Газета «Киевлянин» и Прогрессивные националисты, 1915–1917 годы* [The Kievlyanin Newspaper and Progressive Nationalists, 1915–1917], in «Вестник Пермского университета. История», 2012, 1 (18), с. 272–273.
- ² В. Шульгин, «Что нам в них не нравится...»; *Об антисемитизме в России* [«What We Don't Like About Them...»; On Anti-Semitism in Russia], Москва, Русская книга, 1994, 448 с.
- ³ В. Шульгин, «Что нам в них не нравится...», с. 64, 102.
- ⁴ Р. Куцик, *Динаміка розвитку періодики у Києві напередодні та під час Першої світової війни: статистичний аналіз* [Dynamics of development of periodicals in Kyiv on the eve and during the First World War: statistical analysis], in «Сторінки історії: збірник наукових праць», 2020, 50, с. 93, 95.
- ⁵ А. Ісаєва, *Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин»* [The First World War on the pages of the newspaper «Kievlyanin»], in «Краєзнавство», 2018, 4, с. 16–24.
- ⁶ А. Ісаєва, *Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин»*, с. 21.
- ⁷ Д. Стогов, *Русская правая периодическая печать в годы Первой мировой войны* [Russian right-wing periodical press during the First World War], in «Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина», 2011, 1 (4), с. 101–112; М. Лыкосов, *Антибуржуазная кампания в русской консервативной печати периода Первой мировой войны (июль 1914 — февраль 1917)* [Anti-bourgeois campaign in the Russian conservative press during the First World War (July 1914 — February 1917)], in «Вестник НГУ. Серия: история, филология», 2011, 10 (6), с. 17–22.
- ⁸ Д. Бабков, *Дело Менделя Бейлиса и позиция Василия Шульгина* [The Case of Mendel Beilis and the Position of Vasily Shulgin], in «Вестник Брянского государственного университета», 2022, 2, с. 19.
- ⁹ Д. Бабков, *Дело Менделя Бейлиса и позиция Василия Шульгина*, с. 26.
- ¹⁰ Д. Бабков, *Дело Менделя Бейлиса и позиция Василия Шульгина*, с. 25.
- ¹¹ *Молебствие в караимской кенассе* [Prayer service in the Karaite kenassa], in «Киевлянин», 1914, 201, 23 июля, с. 2.
- ¹² *Торжественное молебствие и манифестации русских и евреев* [Solemn prayer service and demonstrations of Russians and Jews], in «Киевлянин», 1914, 201, 23 июля, с. 2.
- ¹³ *Патриотический подъем в России* [Patriotic upsurge in Russia], in «Киевлянин», 1914, 203, 25 июля, с. 3.
- ¹⁴ *Киев, 22 июля 1914 г.* [Kyiv, July 22, 1914], in «Киевлянин», 1914, 201, 23 июля, с. 1.
- ¹⁵ *Киев, 22 июля 1914 г.*, с. 1.
- ¹⁶ *Местные известия* [Local news], in «Киевлянин», 1914, 264, 24 сентября, с. 3.
- ¹⁷ *Первые выстрелы во Львове* [First shots in Lviv], in «Киевлянин», 1914, 263, 23 сентября, с. 2.
- ¹⁸ *Враги России в Галичине* [Enemies of Russia in Galicia], in «Киевлянин», 1914, 263, 23 сентября, с. 3.
- ¹⁹ *Львовская улица и война* [Lvovskaya Street and the War], in «Киевлянин», 1914, 272, 2 октября, с. 3.
- ²⁰ А. Савенко, *Помешательство народа* [People's madness], in «Киевлянин», 1914, 289, 19 октября, с. 3.
- ²¹ А. Савенко, *Четыре дня во Львове* [Four days in Lviv], in «Киевлянин», 1914, 303, 2 ноября, с. 3.
- ²² А. Савенко, *Четыре дня во Львове* [Four days in Lviv], in «Киевлянин», 1914, 300, 30 октября, с. 3.
- ²³ О. Безаров, *Політика Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова в єврейському питанні* [Chernivtsi Governor S. D. Yevreinov's Policy in Jewish question], in «Історична панорама», 2018, 26–27, с. 68.
- ²⁴ О. Безаров, *Політика Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова в єврейському питанні*, с. 75.
- ²⁵ *В Нарымском крае* [In the Narym region], in «Киевлянин», 1915, 27, 27 января, с. 3.
- ²⁶ *Евреи в сахарной промышленности* [Jews in the Sugar Industry], in «Киевлянин», 1915, 162, 15 июня, с. 2.
- ²⁷ Ф. Ф., *Письмо в редакцию* [Letter to the editor], in «Киевлянин», 1915, 165, 18 июня, с. 4.
- ²⁸ *Письмо в редакцию* [Letter to the editor], in «Киевлянин», 1915, 167, 20 июня, с. 2.

- ²⁹ *Евреи и подданные враждебных держав в сахарной промышленности* [Jews and subjects of enemy powers in the sugar industry], in «Киевлянин», 1915, 177, 30 июня, с. 3.
- ³⁰ *Киев, 4 июля 1915 г. Язвы военного времени* [Kyiv, July 4, 1915. The plagues of wartime], in «Киевлянин», 1915, 182, 5 июля, с. 3.
- ³¹ *Оштрафованные врачи и аптекари* [Fined doctors and pharmacists], in «Киевлянин», 1915, 189, 12 июля, с. 4.
- ³² *Киев, 30-го ноября 1915 г. Откупа* [Kyiv, November 30, 1915. Ransom], in «Киевлянин», 1915, 331, 1 декабря, с. 1–2.
- ³³ *Киев, 9-го августа 1915 г.* [Kyiv, August 9, 1915], in «Киевлянин», 1915, 218, 10 августа, с. 1.
- ³⁴ *Киев, 9-го августа 1915 г., с. 1.*
- ³⁵ *О черте оседлости* [About the Pale of Settlement], in «Киевлянин», 1915, 220, 12 августа, с. 3.
- ³⁶ *Циркуляр о праве жительства евреев* [Circular on the Right of Residence of Jews], in «Киевлянин», 1915, 228, 20 августа, с. 3.
- ³⁷ *К вопросу жительства евреев в городских поселениях вне черты оседлости* [On the issue of Jewish residence in urban settlements outside the Pale of Settlement], in «Киевлянин», 1915, 245, 6 сентября, с. 2.
- ³⁸ *Местные известия* [Local news], in «Киевлянин», 1915, 250, 11 сентября, с. 2.
- ³⁹ *В Плосском, Подольском и Лыбедском участках* [In Plossky, Podolsky and Lybidsky areas], in «Киевлянин», 1915, 251, 12 сентября, с. 2.
- ⁴⁰ *Речь В. В. Шульгина, произнесённая в заседании Государственной думы 28 августа* [Speech by V. V. Shulgin, delivered at the State Duma session on August 28], in «Киевлянин», 1915, 239, 31 августа, с. 2.
- ⁴¹ *Речь В. В. Шульгина, произнесённая в заседании Государственной думы 28 августа, с. 2.*
- ⁴² А. Савенко, *Мысли и впечатления. ССХVII. Казеннокоштные политики* [Thoughts and impressions. ССХVII. Treasury policies], in «Киевлянин», 1915, 252, 13 сентября, с. 2.
- ⁴³ А. Савенко, *Мысли и впечатления. ССХVII. Казеннокоштные политики. Киевлянин, с. 2.*
- ⁴⁴ А. Савенко, *Мысли и впечатления. ССXXXVI. Отвод глаз* [Thoughts and Impressions. ССXXXVI. A Distraction], in «Киевлянин», 1915, 319, 19 ноября, с. 2.
- ⁴⁵ А. Савенко, *Мысли и впечатления. ССXXXVI. Отвод глаз, с. 2.*
- ⁴⁶ *Киев, 30-го ноября 1915 г. Откупа* [Kyiv, November 30, 1915. Ransom], in «Киевлянин», 1915, 331, 1 декабря, с. 1.
- ⁴⁷ *Киев, 30-го ноября 1915 г. Откупа, с. 2.*
- ⁴⁸ М. Лыкосов, *Антибуржуазная кампания в русской консервативной печати периода Первой мировой войны (июль 1914 — февраль 1917), с. 19.*
- ⁴⁹ А. Ежов, *Впечатления. Вечный жид* [Impressions. The Eternal Jew], in «Киевлянин», 1915, 349, 19 декабря, с. 1.
- ⁵⁰ А. Ежов, *Впечатления. Вечный жид, с. 1.*
- ⁵¹ А. Ежов, *Впечатления. Вечный жид, с. 1.*
- ⁵² *Вопросы внутренней политики в бюджетной комиссии. Дневное заседание* [Domestic Policy Issues in the Budget Committee. Afternoon Session], in «Киевлянин», 1915, 350, 20 декабря, с. 3; Ф. Пуже, *Беседа с В.М. Пуришкевичем* [Conversation with V. M. Purishkevich], in «Киевлянин», 1915, 357, 29 декабря, с. 2.
- ⁵³ *Столкновение в редакции «Нового времени»* [Clash at the editorial office of Novoye Vremya], in «Киевлянин», 1915, 350, 20 декабря, с. 3; *Столкновение между братьями Сувориными* [Clash between the Suvorin brothers], in «Киевлянин», 1915, 352, 22 декабря, с. 3.
- ⁵⁴ А. Дмитриев, *Военные заметки. VIII. Гной тыла* [War Notes. VIII. The Pus of the Rear], in «Киевлянин», 1915, 358, 30 декабря, с. 1.
- ⁵⁵ *Киев, 11 марта 1916 г.* [Kyiv, March 11, 1916], in «Киевлянин», 1916, 72, 12 марта, с. 1.
- ⁵⁶ *Государственная дума* [State Duma], in «Киевлянин», 1916, 72, 12 марта, с. 3.
- ⁵⁷ В. Шульгин, *Размышления вслух* [Thinking Out Loud], in «Киевлянин», 1916, 84, 24 марта, с. 1.
- ⁵⁸ В. Шульгин, *Размышления вслух, с. 1.*
- ⁵⁹ В. Шульгин, *Размышления вслух, с. 1.*
- ⁶⁰ В. Шульгин, *Размышления вслух, с. 1.*
- ⁶¹ В. Шульгин, *Размышления вслух, с. 1.*
- ⁶² В. Шульгин, *Размышления вслух, с. 1.*
- ⁶³ В. Шульгин, *Размышления вслух* [Thinking Out Loud], in «Киевлянин», 1916, 85, 25 марта, с. 4.
- ⁶⁴ В. Шульгин, *Размышления вслух, с. 4.*
- ⁶⁵ В. Шульгин, *Размышления вслух, с. 4.*
- ⁶⁶ В. Шульгин, *«Что нам в них не нравится...», с. 85–86.*
- ⁶⁷ В. Шульгин, *«Что нам в них не нравится...», с. 87.*
- ⁶⁸ В. Шульгин, *«Что нам в них не нравится...», с. 71–72.*
- ⁶⁹ В. Шульгин, *«Что нам в них не нравится...», с. 85, 94.*
- ⁷⁰ А. Н. Хвостов, Б. В. Штюрмер и еврейский вопрос [A. N. Khvostov, B. V. Sturmer and the Jewish Question], in «Киевлянин», 1916, 127, 8 мая, с. 3.
- ⁷¹ *Кадеты и еврейский вопрос* [The Cadets and the Jewish Question], in «Киевлянин», 1916, 140, 21 мая, с. 2.
- ⁷² *Киев, 10 июня 1916 г. Неудавшаяся демонстрация* [Kyiv, June 10, 1916. Failed demonstration], in «Киевлянин», 1916, 160, 11 июня, с. 1.
- ⁷³ *Евреи и война* [Jews and War], in «Киевлянин», 1916, 212, 2 августа, с. 3.

- ⁷⁴ Г. Шукман, *Русские евреи и призыв в Британии* [Russian Jews and Conscription in Britain], in «Русский сборник: Исследования по истории России», О. Айрапетов, 8, Москва, Модест Колеров, 2010, с. 148.
- ⁷⁵ *Дело о еврейском погроме* [The Case of the Jewish Pogrom], in «Киевлянин», 1916, 219, 9 августа, с. 3.
- ⁷⁶ *Евреи беженцы в Москве* [Jewish refugees in Moscow], in «Киевлянин», 1916, 277, 6 октября, с. 3.
- ⁷⁷ *Циркуляр о правах евреев* [Circular on Jewish Rights], in «Киевлянин», 1916, 361, 31 декабря, с. 3.
- ⁷⁸ *Еврейский вопрос* [Jewish Question], in «Киевлянин», 1917, 4, 4 января, с. 3.
- ⁷⁹ *К еврейскому вопросу* [On the Jewish Question], in «Киевлянин», 1917, 8, 8 января, с. 3.
- ⁸⁰ *Проект А. Д. Протопопова об отмене ограничений для евреев* [A. D. Protopopov's project on lifting restrictions for Jews], in «Киевлянин», 1917, 43, 12 февраля, с. 3.
- ⁸¹ *Утверждение евреев приват-доцентов* [Confirmation of Jewish assistant professors], in «Киевлянин», 1917, 42, 11 февраля, с. 2.
- ⁸² *Преподавание библии в еврейских училищах* [Teaching the Bible in Jewish Schools], in «Киевлянин», 1917, 11, 11 января, с. 3.
- ⁸³ *Еврейский вопрос* [Jewish Question], in «Киевлянин», 1917, 38, 7 февраля, с. 3.
- ⁸⁴ *Отсрочки фармацевтам-евреям* [Deferrals for Jewish Pharmacists], in «Киевлянин», 1917, 42, 11 февраля, с. 3.
- ⁸⁵ *Временное проживание евреев в столицах* [Temporary residence of Jews in the capitals], in «Киевлянин», 1917, 48, 17 февраля, с. 3.
- ⁸⁶ *Отголоски дела Бейлиса* [Echoes of the Beilis Case], in «Киевлянин», 1917, 37, 6 февраля, с. 2.

References

1. A. N. Khvostov, B. V. Shtyurmer i evreyskiy vopros [A. N. Khvostov, B. V. Sturmer and the Jewish Question], in «Kiyevlyanin», 1916, 127, 8 maya, s. 3.
2. Babkov D., Delo Mendelya Beylisa i pozitsiya Vasiliya Shulgina [The Case of Mendel Beilis and the Position of Vasily Shulgin], in «Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta», 2022, 2, s. 15–29.
3. Bezarov O., Polityka Chernivetskoho hubernatora S. D. Yevreinova v yevreiskomu pytanni [Chernivtsi Governor S. D. Yevreinovs Policy in Jewish question], in «Istorychna panorama», 2018, 26–27, s. 66–85.
4. Delo o evreyskom pogrome [The Case of the Jewish Pogrom], in «Kiyevlyanin», 1916, 219, 9 avgusta, s. 3.
5. Dmitriyev A., Voyennyye zametki. VIII. Gnoy tyla [War Notes. VIII. The Pus of the Rear], in «Kiyevlyanin», 1915, 358, 30 dekabrya, s. 1.
6. Evrei bezhentsy v Moskve [Jewish refugees in Moscow], in «Kiyevlyanin», 1916, 277, 6 oktyabrya, s. 3.
7. Evrei i poddannyye vrazhdebnykh derzhav v sakharной promyshlennosti [Jews and subjects of enemy powers in the sugar industry], in «Kiyevlyanin», 1915, 177, 30 iyunya, s. 3.
8. Evrei i vojna [Jews and War], in «Kiyevlyanin», 1916, 212, 2 avgusta, s. 3.
9. Evrei v sakharной promyshlennosti [Jews in the Sugar Industry], in «Kiyevlyanin», 1915, 162, 15 iyunya, s. 2.
10. Evreyskiy vopros [Jewish Question], in «Kiyevlyanin», 1917, 4, 4 yanvarya, s. 3.
11. Evreyskiy vopros [Jewish Question], in «Kiyevlyanin», 1917, 38, 7 fevralya, s. 3.
12. Ezhov A., Vpechatleniya. Vechnyy zhid [Impressions. The Eternal Jew], in «Kiyevlyanin», 1915, 349, 19 dekabrya, s. 1.
13. F. F., Pismo v redaktsiyu [Letter to the editor], in «Kiyevlyanin», 1915, 165, 18 iyunya, s. 4.
14. Glushkov A., Gazeta «Kiyevlyanin» i Progressivnyye natsionalisty. 1915–1917 gody [The Kievlyanin Newspaper and Progressive Nationalists. 1915–1917], in «Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya», 2012, 1 (18), s. 271–276.
15. Gosudarstvennaya дума [State Duma], in «Kiyevlyanin», 1916, 72, 12 marta, s. 3.
16. Isaieva A., Persha svitova viina na storinkakh hazety «Kievlyanyn» [The First World War on the pages of the newspaper «Kievlyanin»], in «Kraieznavstvo», 2018, 4, s. 16–24.
17. Kadety i evreyskiy vopros [The Cadets and the Jewish Question], in «Kiyevlyanin», 1916, 140, 21 maya, s. 2.
18. K evreyskomu voprosu [On the Jewish Question], in «Kiyevlyanin», 1917, 8, 8 yanvarya, s. 3.
19. Kiyev, 22 iyulya 1914 g. [Kyiv, July 22, 1914], in «Kiyevlyanin», 1914, 201, 23 iyulya, s. 1.
20. Kiyev, 4 iyulya 1915 g. Yazvy voyennogo vremeni [Kyiv. July 4. 1915. The plagues of wartime], in «Kiyevlyanin», 1915, 182, 5 iyulya, s. 3.
21. Kiyev, 9-go avgusta 1915 g. [Kyiv, August 9, 1915], in «Kiyevlyanin», 1915, 218, 10 avgusta, s. 1.
22. Kiyev, 30-go noyabrya 1915 g. Otkupa [Kyiv, November 30, 1915. Ransom], in «Kiyevlyanin», 1915, 331, 1 dekabrya, s. 1–2.
23. Kiyev, 10 iyunya 1916 g. Neudavshayasya demonstratsiya [Kyiv, June 10, 1916, Failed demonstration], in «Kiyevlyanin», 1916, 160, 11 iyunya, s. 1.
24. Kutsyk R., Dynamika rozvytku periodyky u Kyievi naperedodni ta pid chas Pershoi svitovoi viiny: statystychnyi analiz [Dynamics of development of periodicals in Kyiv on the eve and during the First World War: statistical analysis], in «Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats», 2020, 50, s. 88–98.
25. K voprosu zhitelstva evreyev v gorodskikh poseleniyakh vne cherty osedlosti [On the issue of Jewish residence in urban settlements outside the Pale of Settlement], in «Kiyevlyanin», 1915, 245, 6 sentyabrya, s. 2.
26. Lvovskaya ulitsa i vojna [Lvovskaya Street and the War], in «Kiyevlyanin», 1914, 272, 2 oktyabrya, s. 3.
27. Lykosov M., Antiburzhuaznaya kampaniya v russkoy konservativnoy pechati perioda Pervoy mirovoy voyny (iyul 1914 — fevral 1917) [Anti-bourgeois campaign in the Russian conservative press during the First World War (July 1914 — February 1917)], in «Vestnik NGU. Seriya: istoriya. filologiya», 2011, 10 (6), s. 17–22.
28. Mestnyye izvestiya [Local news], in «Kiyevlyanin», 1914, 264, 24 sentyabrya, s. 3.

29. Mestnyye izvestiya [Local news], in «Kiyevlyanin», 1915, 250, 11 sentyabrya, s. 2.
30. Molebstviye v karaimskoy kenasse [Prayer service in the Karaite kenassa], in «Kiyevlyanin», 1914, 201, 23 iyulya, s. 2.
31. O cherte osedlosti [About the Pale of Settlement], in «Kiyevlyanin», 1915, 220, 12 avgusta, s. 3.
32. Oshtrafovannyye vrachi i aptekari [Fined doctors and pharmacists], in «Kiyevlyanin», 1915, 189, 12 iyulya, s. 4.
33. Otgoloski dela Beylisa [Echoes of the Beilis Case], in «Kiyevlyanin», 1917, 37, 6 fevralya, s. 2.
34. Otsrochki farmatsevtam-evreyam [Deferrals for Jewish Pharmacists], in «Kiyevlyanin», 1917, 42, 11 fevralya, s. 3.
35. Patrioticheskiy podyem v Rossii [Patriotic upsurge in Russia], in «Kiyevlyanin», 1914, 203, 25 iyulya, s. 3.
36. Pervyye vystrely vo Lvove [First shots in Lviv], in «Kiyevlyanin», 1914, 263, 23 sentyabrya, s. 2.
37. Pismo v redaktsiyu [Letter to the editor], in «Kiyevlyanin», 1915, 167, 20 iyunya, s. 2.
38. Prepodavaniye biblii v evreyskikh uchilishchakh [Teaching the Bible in Jewish Schools], in «Kiyevlyanin», 1917, 11, 11 yanvarya, s. 3.
39. Proyekt A. D. Protopopova ob otmene ogranicheniy dlya evreyev [A. D. Protopopov's project on lifting restrictions for Jews], in «Kiyevlyanin», 1917, 43, 12 fevralya, s. 3.
40. Puzhe F., Beseda s V. M. Purishkevichem [Conversation with V. M. Purishkevich], in «Kiyevlyanin», 1915, 357, 29 dekabrya, s. 2.
41. Rech V. V. Shulgina, proiznesennaya v zasedanii Gosudarstvennoy dumy 28 avgusta [Speech by V. V. Shulgin, delivered at the State Duma session on August 28], in «Kiyevlyanin», 1915, 239, 31 avgusta, s. 2.
42. Savenko A., Chetyre dnya vo Lvove [Four days in Lviv], in «Kiyevlyanin», 1914, 300, 30 oktyabrya, s. 3.
43. Savenko A., Chetyre dnya vo Lvove [Four days in Lviv], in «Kiyevlyanin», 1914, 303, 2 noyabrya, s. 3.
44. Savenko A., Mysli i vpechatleniya. CCXVII. Kazennokoshtnyye politiki [Thoughts and impressions. CCXVII. Treasury policies], in «Kiyevlyanin», 1915, 252, 13 sentyabrya, s. 2.
45. Savenko A., Mysli i vpechatleniya. CCXXXVI. Otvod glaz [Thoughts and Impressions. CCXXXVI. A Distraction], in «Kiyevlyanin», 1915, 319, 19 noyabrya, s. 2.
46. Savenko A., Pomeshatelstvo naroda [People's madness], in «Kiyevlyanin», 1914, 289, 19 oktyabrya, s. 3.
47. Shulgin V., «Chto nam v nikh ne nraivitsya...»; Ob antisemitizme v Rossii [«What We Don't Like About Them...»; On Anti-Semitism in Russia], Moskva, Russkaya kniga, 1994, 448 s.
48. Shulgin V., Razmyshleniya vslukh [Thinking Out Loud], in «Kiyevlyanin», 1916, 84, 24 marta, s. 1.
49. Shulgin V., Razmyshleniya vslukh [Thinking Out Loud], in «Kiyevlyanin», 1916, 85, 25 marta, s. 4.
50. Shukman G., Russkiye evrei i prizyv v Britanii [Russian Jews and Conscriptioin in Britain], in «Russkiy sbornik: Issledovaniya po istorii Rossii», O. Ayrapetov, 8, Moskva, Modest Kolerov, 2010, s. 144–149.
51. Stogov D., Russkaya pravaya periodicheskaya pechat v gody Pervoy mirovoy voyny [Russian right-wing periodical press during the First World War], in «Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina», 2011, 1 (4), s. 101–112.
52. Stolknoveniye mezhdru bratiami Suvorinymi [Clash between the Suvorin brothers], in «Kiyevlyanin», 1915, 352, 22 dekabrya, s. 3.
53. Stolknoveniye v redaktsii «Novogo vremeni» [Clash at the editorial office of Novoye Vremya], in «Kiyevlyanin», 1915, 350, 20 dekabrya, s. 3.
54. Torzhestvennoye molebstviye i manifestatsii russkikh i evreyev [Solemn prayer service and demonstrations of Russians and Jews], in «Kiyevlyanin», 1914, 201, 23 iyulya, s. 2.
55. Tsirkulyar o pravakh evreyev [Circular on Jewish Rights], in «Kiyevlyanin», 1916, 361, 31 dekabrya, s. 3.
56. Tsirkulyar o prave zhitelstva evreyev [Circular on the Right of Residence of Jews], in «Kiyevlyanin», 1915, 228, 20 avgusta, s. 3.
57. Utverzhdeniye evreyev privat-dotsentov [Confirmation of Jewish assistant professors], in «Kiyevlyanin», 1917, 42, 11 fevralya, s. 2.
58. V Narymskom kraye [In the Narym region], in «Kiyevlyanin», 1915, 27, 27 yanvarya, s. 3.
59. V Plosskom, Podolskom i Lybedskom uchastkakh [In Plossky, Podolsky and Lybidsky areas], in «Kiyevlyanin», 1915, 251, 12 sentyabrya, s. 2.
60. Voprosy vnutrenney politiki v byudzhethnoy komissii. Dnevnoye zasedaniye [Domestic Policy Issues in the Budget Committee. Afternoon Session], in «Kiyevlyanin», 1915, 350, 20 dekabrya, s. 3.
61. Vragi Rossii v Galichine [Enemies of Russia in Galicia], in «Kiyevlyanin», 1914, 263, 23 sentyabrya, s. 3.
62. Vremennoye prozhivaniye evreyev v stolitsakh [Temporary residence of Jews in the capitals], in «Kiyevlyanin», 1917, 48, 17 fevralya, s. 3.